

UOT: 821.512.162

Könül Bağirova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş.,İstiqlaliyyət küç.26.
e-mail: bagirova.konul@yahoo.com

MİRZƏ RƏHİM FƏNA ARXIVİNDƏN BƏZİ NÜMUNƏLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: *Əlyazma, qəzəl, məhəbbət, arxiv.*

Mirzə Rəhim Fəna XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi fikrin inkişafı, maarifçilik ideyalarının təbliği ilə yaddaqalmış sənətkarlardan biridir. 1841-ci ildə (bəzi mənbələrdə 1844) Şuşada dünyaya göz açan şair ilk təhsilini doğma vətəninə almış, sonradan tədrisi Tiflisdə davam etdirərək ərəb, fars, türk, rus dillərinə mükəmməl yiyələnmişdir. Mirzə Rəhim Fəna poetik axtarışlarını XIX əsrin ikinci yarısında həm coğrafi məkan, həm də yaradıcılıq yollarının kəsişdiyi ədəbi məclislərdə davam etdirmiş, həmmüasirləri ilə müntəzəm fikir mübadiləsində olmuşdur. Həmin dövrün ədəbi mühitinin mühüm cəhətlərindən biri olan bu yığıncaqlar şairlər arasında həm ictimai, həm də siyasi fikrin təkamülünə zəmin yaradırdı. Belə məclislərdən biri olan "Məclisi-üns" (Dostluq məclisi) nəinki Azərbaycanda, hətta onun hüdudlarında da çox məşhurlaşmışdı. "Məclisi-üns" şair Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə 1864-cü ildə Şuşada, məclisin üzvlərindən şair Hacı Abbas Ağahın evində təşkil edilmişdi. İlk illərdə məclisin Mirzə Rəhim Fəna, Hacı Abbas Ağah, Məmo bəy Məmai və Mirzə Ələsgər Növrəsdən ibarət cəmi dörd üzvü var idi. 1872-ci ildən etibarən məclisi Xurşidbanu Natəvan öz hamiliyinə götürdükdən sonra onun şöhrəti artmağa başladı". (1, s.436). "Məclisi-üns"də tanınmış Qarabağ şairləri ilə yanaşı məşhur xanəndə və sazəndələr də iştirak etmişlər. Əvvəllər Aşiq, sonralar Fəna təxəllüsləri ilə Azərbaycan və fars dillərində klassik poeziyanın hər növündə şeirlər yazmış şairin şəxsi arxiv sənədləri, nəzm və nəsrlə yazdığı əsərlərin bir qismi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur. Altmış iki saxlama vahidindən ibarət olan sənədlərə şairin şeirləri, öz işi üçün topladığı materiallar, məqalə və təsviri sənədlər daxil edilmişdir. Şairin fars və Azərbaycan dillərindəki əsərləri müxtəlif məzmunludur. Qələmini əsasən tövhid, məsnəvi, mənzumə və sairə kimi klassik şeir janrlarında sınayan şair yaradıcılığında qəzələ daha çox üstünlük vermişdir.

Fəna poeziyasında ictimai-siyasi, dini-əxlaqi motivlərlə yanaşı məhəbbət lirikası da ətraflı şərhləndirilmişdir. Azərbaycan şeirinin ən görkəmli, mütərəqqi nümayəndələrinin yaradıcılığında eşq məfhumunun aşiqin şəxsiyyəti, arzu və diləkləri, fikir və hissləri, azadlıq idealları ilə bağlılığını qeyd edən P. Kərimov "bu poeziya insanın daxili aləmi, məsnəvi dünyası ilə bağlı olan məhəbbətlə bərabər oxucuya dostluq, sədaqət, doğruluq, səmimiyyət duyğularını da aşıladığını" yazır (2, s.110). Beləki, Mirzə Rəhim Fəna klassik üslubda yazdığı əsərlərində əsasən ilahi eşqi, saf məhəbbəti, nakam ayrılığı tərənnüm edir. Şair eşqi təbliğ edərkən, sələfləri Nizami, Füzuli kimi dahilərin poeziyasındakı fikirlərdən faydalanaraq, yaradıcı qələmini sınayır və gözəlin tərənnümü üçün bütün incəliklərdən istifadə edir.

Oğrun baxanda aşiqə məstanə gözlərin,
Əqlin alub edər onu divanə gözlərin.

Üzün kibi xərab dilin könül qan olur,
Qafil baxanda aşiqi-heyranə gözlərin (3).

Mirzə Rəhim Fəna səkkiz beytdən ibarət “gözlərin” rədifli qəzəlinde sevgili cananın gözlərinin tərifindən usanmır, həm də bu cəllad gözlərin onun halından xəbərsiz olduğunu, ona etinasız qaldığını poetik obrazlarla oxucuya çatdırmağa müvəffəq olur:

Bimari-hicrin oldu Fəna xəstəhaldır,
Rəhm eyləməz bu xəsteyi-hicranə gözlərin (3).

Fənanın lirik qəhrəmanı məşuqunun hüsnünü tərənnüm edərkən onun qara gözlərini, sərv qəddini, xoş camalını, mahi-tabanını, gül ruyini vəsf edir. Qarşılıqsız sevən sevgilinin iztirabı əsasən gözəlin can alan işvəsi, nazıdır. Belə ki, şair yazır:

Dün ki, gördüm seyr edir nazilə canan bağdə,
Öylə sandım kim gəzər lütfilə bir can bağdə (3).

Fənanın yaradıcılığında diqqətçəkən məqamlardan biri də aşıqın eşq iztirablarını zəngin təxəyyülünün imkan verdiyi şairanə bir dillə tərənnüm etməsidir. Aşıqın hicran fəryadını bülbülün ah, naləsi ilə qarşılaşdıraraq qəlbinin sızıltısını açıqlamağa çalışır:

Bağ ara görcək səni fəryad edər bidil Fəna,
Gül yüzün gördükdə bülbül eylər əfqan bağdə (3).

Fənanın klassik janrdə qələmə aldığı əsərlərindəki vəfalı yar axtarışı, vəfasız canan, qovuşmaq həvəsi məhəbbət mövzulu şeirlərin demək olar ki, əsas məzmununu təşkil edir. Bu qəbildən olan əsərlərində o gah yarı günahlandırır, gah da nikbin ruhuna qapılıaraq onun vəfasızlığına səbəblər axtarmağa başlayır. Şair yazır:

Şərti-məhəbbətilə neçün qanə dönmədin,
Ol dilbərin qəmində sən ey bivəfa könül.
Dildar yox, məlali-dilim çox, zəmaneyi-xəsim,
Heyhat bu dərdə tapılsun dəva könül (3).

Fəna sevgili cananın gözəlliyini yüksəkliklərə qaldıraraq aşiq bir kəsin cananın cövrü cəfasına dözməli olduğunu vurğulayaraq, yenə də sevgilisini haqlı çıxarmağa çalışır.

Ey mah, kim olsə gözəl bivəfa gərək,
Eşqin iddiası hər kim edə mübtəla gərək.
Sən get müridi-dövləti cahü cəlal ol,
Bən aşiqi-bəlakeşə cövrü cəfa gərək.
Səndən bənə cəfa və rəqibə vəfa yetə,
Bəndən sənə nə zülmü ərzü dua gərək (3).

Klassik şeirimizdə dərin ictimai-fəlsəfi mənə daşıyan pak və müqəddəs bir hiss olan məhəbbət mövzusunun təhlili Nizami, Füzuli kimi dahilərin poeziyasından

qaynaqlanaraq onların xələflərinin yaradıcılığına da sirayət etmişdir. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında lirik poeziyanın əhəmiyyətindən danışan Araz Dadaşzadənin “lirika orta əsr Azərbaycan poeziyasının canıdır” (4, s.21) fikri XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də öz aktuallığını qoruyur. Təbiətdə baş verən proseslərin səbəblərini ilahi eşqdə arayan dahilər bu ülvəi hissənin insan təxəyyülünə birbaşa təsirindən bəhs etmişlər. Eşq ilahi qüvvə kimi insanı həm ucalda həm də ən uca zirvədən aşağı sala bilər. Heç də həmişə bu yolda qalib ola bilməyən aşiq Mirzə Rəhim Fəna yaradıcılığında da ətraflı tərənnum edilmişdir.

Nə rəvadır bu qədər eşqində üftadə olum,
Bivəfa yarə verüb könlümü dildadə olum.
Çıxarub qanə dönən könlümü bu sitəmdən,
Ataram çöllərə ta eşqindən azadə olum (3).

Aşıqanə qəzəllərin personajlarından olan bülbül və gül cütlüyü, vüsala qovuşmayan nakam eşq Fəna poeziyasında ətraflı təhlil olunmuşdur. Geniş yayılmış gül-qızılgül simvolik obrazı təbiətlə bağlı olan bir rəmz kimi şairin lirikasında tez-tez işlənmiş, hicran həsrəti bu personajlar vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Saf eşqi tərənnum edən bu obraz simvolik fiqur kimi qızılgülün ilahi gözəlliyi qarşısında bülbülün acı fəryadını ifadə edir:

Sən görən gülşəni gördüm dağılub övraqı,
Bülbülün naləvü fəryadı tutub afaqı.
Çəmənin rəvnəqi getmiş pozulub məhfəli-bağ,
Bağban zarü pərişan dağılub yığnağı.
Nərgizin çeşmi təkər qan yaxası pak gülün,
Səndən ayrı gözümə dəydi bəla oymağı.
Bülbülü gördüm edər nalə fərağində gülün,
Qalub aşüftəvü matəmzədə işrət çağı (3).

Fəna gül ilə bülbülün ənənəvi qarşılaşmasını vəsf edərək, aşiq obrazının qəlb sızıltılarını, cəfakəş cananın inadını oxucusuna daha qabarıq çatdırmağa müvəffəq olur:

Gülün cəfasıydı bazari-eşqi kərəm eyləyən,
Nə hüsnü olmasə gər bülbülə cəfası kələk (3).

Məlumdur ki, ədəbiyyatın ən qədim mövzusu olan sevgi, qısqanclıq, xəyanət, vəfa və sair hadisələr lirik yaradıcılıqda tədqiqat obyektini kimi geniş tədqiq olunmuşdur. Fənanın da yaradıcılığında ifadə olunan qısqanclıq hissi dərin məhəbbətdən doğan bir hissə kimi tərənnum edilir, rəqibin sevgilisinə yad baxışları aşıqın kövrək qəlbini inlədir. Şairin müxtəlif əsərlərində qısqanclığın ən fərqli ifadələrini görürük:

Bülbül nə eyləsin gülü gördükdə xarilə,
Bihudə gəlməyir belə əfqanə aşına (3).

Və yaxud:

Gül güzarı olub aramgəhi-xar müdam,
Bülbülün çarəsi naümid kənar olməqdır (3).

Gül ilə söhbəti-xarı görəndə,
Olur həmdərdi-bülbül, xari-aşiq (3).

Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri yaradıcılıqlarında saqiyyə xitabən çoxlu sayda şeir nümunələri yaratmışlar. Klassiklərimiz öz əsərlərini adətən minacatla, tövhidlə, nətlə yanaşı həm də saqinamə ilə başlamışlar. Saqiyyə müraciət çox zaman öz-özünə müraciəti ifadə etmişdir. Behiştədən gələn saqi isə şərab paylayan, məclis üzvlərinin dərini yüngülləşdirə bilən bir obraz kimi şərh olunmuşdur. Fəna da bu gözəl adət-ənənələrin davamçısı olaraq, bəzi şeirlərində saqiyyə müraciət etmiş, qəlbini dərinliklərindəki məsələləri saqiyyə nəql edərək gözəl sənət nümunələri yaratmışdır.

Gözün piyaləsindən öylə bixudəm, saqi,
Ki, böylə hökm deyəm kaseyi-şərabdədir (3).

Yaralı aşiq dərini saqiyyə danışır, sanki özünə əlac axtarır. Bəzi şeirlərində isə sanki daha tələbkarcasına saqiyyə hökm edir, süzdüyü şərbətin dərini çarə olacağına ümid bəsləyir.

Tələb qıl saqiyi-dövrəndən, ey dil, saqəri-qəm kim,
İçən bu şərbəti aləmdə hərgiz təlx-i-kam olmaz (3).

Mirzə Rəhim Fənanın on beytdən ibarət “Keçmişəm” rədifli şeirində isə yaralı aşiq eşq yolunda keçdiyi bütün məşəqqətli yolları bir-bir sadalayır. Aşiq bütخانələrdən, kaşanələrdən, əfsanələrdən, divanələrdən, cananələrdən, pərvanələrdən keçərək, yolunun meyxanələrdən də düşdüyünü söyləyir bu dəfə saqiyyə də möhtac olmadığını təəssüflə qeyd edir.

Cami-eşqin məstiyəm peymanələrdən keçmişəm,
Hacətim yox saqiyyə meyxanələrdən keçmişəm (3).

Mirzə Rəhim Fənanın əsərlərində eşq mövzusu aşıqın bütün duyğu və qabiliyyətlərini əhatə etmişdir. Qürur, vəfa, cəfa, məhəbbət, qısqançlıq və sairə kimi insani hisslər şair tərəfindən incəliklə tərənnüm olunmuşdur. Fənanın yaradıcılığında məhəbbət hissi bu hisslə bağlı vüsəl və hicran, şikayət, qəm-kədər, sevinc kimi duyğular aşıqın mənəvi mövqeyini, həyatının ən mühüm detallarını aydın şəkildə əks etdirə bilmişdi. Ədəbiyatsünas alim, professor Z. Əsgərlinin də qeyd etdiyi kimi “Nizami, Füzuli, Saib, Vaqif kimi klassik sənətkarların yaradıcılıq ənənələrini davam etdirən XIX əsr şairləri insan həyatında məhəbbətin rolunu yüksək qiymətləndirir, ona dərin fəlsəfi mənə veriridilər” (5, s.5).

Ədəbiyyat :

1. Qasımsadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 552 s.
2. Kərimov P.Ə. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2011, 354 s.
3. Mirzə Rəhim Fəna /AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Fond 13, sax. vah. 6.
4. Dadaşadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm, 1980, 227 s.
5. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası /tərt. ed. və ön söz.müə. Zaman Əsgərli. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 424 s.

Кенуль Багирова

О НЕКОТОРЫХ ОБРАЗЦАХ ИЗ АРХИВА МИРЗА РАГИМА ФЕНА

Резюме

Мирза Рагим Фена запомнился в литературе Азербайджана XIX века своеобразием развития литературной мысли и пропагандой просветительских идей. В Институте рукописей имени Мухаммеда Физули Национальной Академии наук Азербайджана хранятся некоторые личные архивные документы, образцы стихов и прозы поэта. Произведения поэта на персидском и азербайджанском языках по содержанию отличаются друг от друга. Помимо общественно-политических, религиозных и нравственных мотивов творчество М.Р.Фена богато и стихами любовной лирики – газелями. В произведениях поэта тема любви охватывает все чувства и эмоции, переживания и мечты влюбленного. Поэтом тонко воспеты такие чувства как гордость, верность, страдание, любовь, ревность, печаль, скорбь и другие.

Ключевые слова: *рукопись, газель, архив, любовь.*

Konul Baghirova

ABOUT SOME EXAMPLES FROM THE ARCHIVE OF MIRZA RAHIM FANA

Summary

Mirza Rahim Fana is one of the poets remembered in the Azerbaijani literature of the 19th century for the development of literary thought and the promotion of enlightenment ideas. Some personal archival documents of the poet, poems and prose are stored in the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fizuli of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. The works of the poet in Persian and Azerbaijani languages have different content. In addition to socio-political, religious and moral motives, Fena's work is also rich in love lyrics - gazelles. In the works of the poet the theme of love covers all the feelings and abilities of a lover. The poet subtly sings of such feelings as pride, fidelity, suffering, love, jealousy, sadness, sorrow and others.

Key words: manuscript, ghazal, translation, archive, love.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.04.2022

*Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.*